

VU Research Portal

De eerste receptie van Kants filosofie in Nederland

Onnasch, E.O.J.

published in

Tijdschrift voor Filosofie
2006

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Onnasch, E. O. J. (2006). De eerste receptie van Kants filosofie in Nederland. *Tijdschrift voor Filosofie*, jrg. 68(1), 133-156.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

RECEPTIEONDERZOEK

DE EERSTE RECEPTIE VAN KANTS FILOSOFIE IN NEDERLAND¹

door Ernst-Otto ONNASCH (Amsterdam)

Het is 225 jaar geleden dat de *Kritik der reinen Vernunft* (KrV, 1781) in Riga verscheen. De auteur was toen al een grijsaard van 57 jaar. Hij verwachtte veel van zijn nieuwe boek, voorzeker ook omdat hij het gevoel had een belangrijk werk te hebben geschreven. Dat het tegenwoordig — althans in Nederland — in de top-drie van de belangrijkste wijsgerige werken aller tijden staat, had hij natuurlijk niet durven dromen.

Toch kreeg dat eerste hoofdwerk zeker niet het door de auteur verhoopde onthaal. De eerste recensie verschijnt een halfjaar na de publicatie van de KrV in een 'toegift' bij de toonaangevende *Göttingische gelehrte Anzeigen*.² Kants publicatie wordt er in de traditie van het idealisme (Berkeley), maar vooral ook scepticisme geplaatst (Hume) en men kan zich goed voorstellen dat Kant met die vergelijking niet zo gelukkig zal zijn geweest. Zeker ook toen bleek dat de recensie aanzienlijke gevolgen had. Kant werd al meteen als scepticus gebrandmerkt. Niet voor niets is juist Hume de belangrijkste sparringpartner in zijn volgende boek, de *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (1783).

Ernst-Otto ONNASCH (1961) leidt aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit Amsterdam een VIDI-project (NWO) over Kants idee van systematische filosofie, vooral in relatie met het zogenoemde *Opus postumum*. Hij promoveerde op een studie over Hegels *Logica* en heeft voorts vooral gepubliceerd over de klassieke Duitse filosofie (Kant, Reinhold, Fichte, Schelling en Hegel) en over antieke filosofie.

¹ Bewerkte lezing uitgesproken op 16 april 2004 in het Goethe Instituut Amsterdam ter gelegenheid van de 200ste sterfdag van Immanuel Kant en de presentatie van de eerste Nederlandse vertaling van de *Kritik der reinen Vernunft*.

² *Zugabe zu den Göttingischen gelehrten Anzeigen*, 3. Stück, 19. Jan. 1792, p. 40-48. Het gaat om de recensie van Garve/Feder.

Vijf jaar na het verschijnen van de KrV begint de betekenis van de copernikaanse wending dan toch door te dringen. Aan verschillende Duitse universiteiten worden colleges over de nieuwe filosofie gegeven.³ Maar misschien nog belangrijker voor de verbreiding van het nieuwe denken is, dat ook de eerste vijanden ertegen in verzet komen. Broedplaats van tegenstand is de universiteit van Göttingen, met Johann Georg Heinrich Feder en Christoph Meiners als voortrekkers, en de universiteit Halle met Johann August Eberhard.

Rond die tijd raakt Kant bovendien in een redetwist met zijn vroegere leerling Johann Gottfried Herder verwickeld, een dispuut dat vooral belangrijk is omdat ook Karl Leonhard Reinhold, een vriend van Herder, zich daarin mengde. Voor Reinhold was die bemoeienis het begin van zijn ontwikkeling tot een toonaangevend kantiaans medespeler in het debat over de kritische filosofie.⁴ Door zijn toedoen komt Kants filosofie echter vanaf 1790 meer op de achtergrond, ten gunste van heel andere wijsgerige tendensen die weliswaar onlosmakelijk met de kritische filosofie samenhangen maar toch een nieuwe richting inslaan. Bedoeld is de stroming die we binnen de filosofiegeschiedenis tegenwoordig het 'Duitse idealisme' noemen.

Hiermee is beknopt het gesternte beschreven waaronder de receptie van de filosofie van Immanuel Kant ook in de Nederlanden staat. Over die receptie is in het verleden al het een en ander gezegd.⁵ Vele van deze feiten kunnen hier slechts worden herhaald, hoewel ook zal worden getracht ze in een context te plaatsen teneinde een nieuwe richting te geven aan het historische begrip en het culturele belang van het vroege Nederlandse kantianisme. Voor een echt nieuwe interpretatie van het vroege Nederlandse kantianisme is de tijd nog niet rijp, vooral omdat nieuwer onderzoek nagenoeg geheel ontbreekt. De door Ferdinand Sassen in de jaren veertig geïnaugu-

³ Zie hiervoor ook Norbert HINSKE, Erhard LANG en Horst SCHRÖPFER (Hrsg.), *Der Aufbruch in den Kantianismus. Der Frühkantianismus an der Universität Jena von 1785-1800 und seine Vorgeschichte*, in de reeks: Forschungen und Materialien zur deutschen Aufklärung, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1995.

⁴ Zie hiervoor Martin BONDELI, 'Von Herder zu Kant, zwischen Herder und Kant, mit Herder gegen Kant — Karl Leonhard Reinhold', in: *Herder und die Philosophie des deutschen Idealismus*, hrsg. von Marion HEINZ, Amsterdam/Atlanta, Rodopi, 1997, p. 203-234.

⁵ Zie onder andere M.R. WIELEMA, 'Die erste niederländische Kant-Rezeption 1786-1850', *Kant-Studien* 79 (1988), p. 450-466; Ferdinand SASSEN, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw*, Amsterdam, Elsevier, 1959, p. 274-303; ID., *Wijsgerig leven in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde nieuwe reeks, dl. 17, nr. 10), 1954, p. 288-298; Hermanus IJsbrand GROENEWEGEN, 'Der erste Kampf um Kant in Holland', *Kant-Studien* 29 (1924), p. 304-315; ID., 'Kant in Nederland', in: *Kant's betekenis voor de wijsbegeerte*, red. H.I.J. GROENEWEGEN, B.J.H. OVINK e.a., Amsterdam, Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, 1924, p. 7-20; J.D.C. STEPELS, 'De eerste Kant-waardering in Nederland', *De Gids* 86/2 (1922), p. 483-501; Friedrich Wilhelm DETHMAR, 'Kurze Geschichte der Schicksale der kantischen Philosophie in Holland', inleiding bij het boek van Paulus VAN HEMERT, *Ueber die Existenz der Prinzipien eines reinen uneigennütigen Wohlwollens im Menschen*, Dortmund, 1799; Paulus VAN HEMERT, 'Over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte in de bataafsche Republiek, en het voornaame strijdpunt tusschen de critische Wijsgeeren, en derzelver Tegenstanders. Brief aan een' vriend, thands in Italie', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 2 (1799), p. 1-42.

reerde historiografie van de Nederlandse wijsbegeerte⁶ was weliswaar baanbrekend maar blijft toch in belangrijke mate pionierswerk dat zijn eigen beperkingen heeft. Van de wortels van het Nederlandse kantianisme en de doorwerkingen zijn nog steeds niet veel meer dan de vage omtrekken duidelijk.⁷ Het is niet alleen voor de filosofiegeschiedenis, maar vooral ook voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis een groot desideratum aan deze onbevredigende stand van zaken iets te doen. Want het Nederlandse kantianisme heeft — zoals straks nog zal worden belicht — in het sociaal-culturele leven diepe sporen achtergelaten.

Hierbij moet echter ook de kanttekening worden gemaakt dat het onderzoek naar het vroege kantianisme in Nederland is geconfronteerd met een erg gebrekkige ontsluiting van de relevante bronnen. Voor het opdiepen van heel wat bronnenmateriaal is soms een aanzienlijke inspanning nodig, terwijl vaak onduidelijk is wat die inspanningen zullen opleveren. Zo is, ondanks vele naspeuringen, mij nog altijd niet bekend waar de schriftelijke nalatenschap van Nederlands belangrijkste kantiaan van het eerste uur, Paulus van Hemert, zich kan bevinden, en hetzelfde geldt voor die van Allard Hulshoff en Johannes Kinker. Op hun belang voor de vroege Nederlandse Kantreceptie zal beneden nog uitvoerig worden ingegaan.

Een korte opmerking ter zijde. Het is nauwelijks bekend dat de geschiedenis van het Nederlandse kantianisme ook een geheel andere weg had kunnen nemen. In de dagen dat Kant in Koningsbergen na lang wachten eindelijk tot gewoon hoogleraar werd benoemd, heeft men namelijk geprobeerd Kant te bewegen om naar de universiteit van Leiden te komen,⁸ waar zijn schoolvriend van het Collegium Fridericianum, David Ruhnken(ius), sinds 1761 hoogleraar was voor klassieke talen.⁹ Kant zal in zijn leven Pruisen nimmer verlaten. Dat betekent nochtans niet dat hij slecht op de hoogte zou zijn geweest van wat er omging in de academische wereld in Nederland en in het bijzonder in Leiden. Van een aantal Leidse hoogleraren gebruikte hij boeken en leerboeken voor zijn colleges.¹⁰ Een van zijn beste vrienden, de Koningsbergse medicus en hoogleraar Johann Christoph Bohlius, heeft in Leiden

⁶ Zie Ferdinand SASSEN, 'Werkplan voor de beschrijving van de geschiedenis van de wijsbegeerte in de Nederlanden', *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 34 (1940-1941), p. 69-85.

⁷ Dit blijkt ook nog eens duidelijk uit het zo-even genoemde artikel van M.R. WIELEMA, 'Die erste niederländische Kant-Rezeption 1786-1850', dat qua inzichten nauwelijks iets nieuws oplevert.

⁸ Zie de brieven van 10 maart 1771 van RHUNKEN(IUS) aan Kant, AA 10.117-119 en die van 18 maart 1771 van H.G. WIELKES aan Kant, AA 10.119-121 (de afkorting AA staat voor de Akademie-Ausgabe van *Kants gesammelte Schriften*, hrsg. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, De Gruyter, 1903 e.v. Het cijfer voor de punt geeft het bandnummer en dat na de punt het paginanummer).

⁹ Over Ruhnken(ius) zie Elfriede HULSHOFF POL, *Studia Ruhnkeniana. Enige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798)*, Leiden, 1953 (diss.).

¹⁰ In dit verband is te noemen het leerboek van Johann LULOFS, *Inleiding tot eene natuur- en wiskundige beschouwinge des Aardkloots, tot dienst der landgenooten*, Leiden, Verbeek etc., 1750, dat enige jaren later ook in het Duits is vertaald en door Kant voor delen van zijn colleges over fysische geografie werd gebruikt: *Einleitung zu der mathematischen und physikalischen Kenntnis der Erdkugel*, aus dem holländischen übers. von Abraham Gotthelf KÄSTNER, 2 Bde., Göttingen u. Leipzig, Luzac, 1755. Over Lulofs zie verder Ferdinand

gestudeerd en is daar ook gepromoveerd. Bovendien reist een aantal van Kants beste leerlingen naar Holland, met name natuurlijk naar Leiden. Zij schrijven brieven aan Kant.¹¹ Ook kende hij het aan de Universiteit van Leiden verbonden en ook buiten de landsgrenzen zeer geachte *Stolpiaanse legaat*, dat om de twee jaar prijsvragen over natuurlijke godsdienst of over geopenbaarde zedenleer uitschreef. Kant heeft waarschijnlijk minstens tweemaal beoogd aan een van deze prijsvragen deel te nemen, namelijk in 1770 en 1788.¹²

Opmerkelijk genoeg kende geen van de landen buiten het toenmalige Duitse Rijk een even intensieve, maar vooral ook vroege receptie van de kantiaanse filosofie als juist de Lage Landen. De eerste sporen van die receptie treft men rond 1787 aan. Ruim tien jaar later zal in Amsterdam het eerste niet-Duitstalige tijdschrift verschijnen dat geheel aan de kantiaanse filosofie is gewijd, namelijk het door Paulus van Hemert uitgegeven *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve*. Tot 1803 zouden nog vijf jaargangen volgen. In 1804 wordt het *Magazyn* opgevolgd door het meer algemeen culturele tijdschrift *Lektuur bij het Ontbijt en de Thetafel* (tot 1808 verschijnen er elf delen). Alleen al vanwege deze feiten kan men onmogelijk beweren dat de betekenis van de filosofie van Kant aan het einde van de 18de eeuw in Nederland onbeduidend is geweest. Het tegendeel is het geval. Maar er zijn wel kanttekeningen te plaatsen.

In vergelijking met de receptie van Kant in de Duitse landen ligt de situatie in Nederland enigszins anders. Hier is niet primair de universiteit de plaats waar Kant wordt gelezen, maar het verlichte Amsterdam met zijn vele sociëteiten en literaire genootschappen en culturele verenigingen.¹³ Naast verscheidene vrijmetselaarsloges was er de maatschappij *Felix Meritis*, opgericht in 1788 en een van de belangrijkste ontmoetingsplaatsen van de Amsterdamse intelligentsia. In deze vooruitstrevende intellectuele kringen werd de nieuwe Duitse filosofie uitvoerig bediscussieerd. Dat was voor bijvoorbeeld Ferdinand Sassen nog niet zo duidelijk. In zijn nog steeds toonaangevende studie *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* concentreert hij zich veel te sterk op de universiteiten. Dientengevolge komt men bij hem maar wei-

SASSEN, *Johan Lulofs (1711-1768) en de Reformatorische verlichting in de Nederlanden* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde nieuwe reeks, dl. 28, nr. 7), Amsterdam, Noord-Holl. Uitg. Mij., 1965. De *Sermo academicus (alter) de regimine mentis quod medicorum est* van de beroemde medicus Hieronymus David GAUBIUS (Leiden, 1747 en *ibidem*, 1763) gebruikt Kant voor zijn colleges over antropologie, zie AA 15.463, 553, 746 e.v., 939 e.v. en AA 25: Kommentar zu Pillau, Nr. 049 en 052.

¹¹ Zijn leerling Friedrich Theodor Rink is bijvoorbeeld tussen oktober 1789 en september 1790 in Leiden. Maar ook David Jachmann is in de nazomer van 1786 enkele weken in Den Haag.

¹² Zie E.-O. ONNASCH, 'Das Stolpische Legat zwischen 1754 und 1790 und seine Bedeutung für die kantische Philosophie in Deutschland' (te verschijnen in de reeks *Kant-Forschungen*, hrsg. von Werner STARK, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2005).

¹³ Zie hiervoor het belangrijke boek van Andreas J.A.M. HANOU, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, tevens diss. (Deventer studiën 5), Deventer, Uitgeverij Sub Rosa, 1988.

nig te weten over de achtergronden van de eerste Kantreceptie in Nederland. Dat aan de Nederlandse universiteiten in die tijd de colleges en de collegestof doorgaans in het Latijn werden aangeboden, is er wellicht debet aan dat de kantiaanse filosofie het daar moeilijk te stellen had.¹⁴ Algemeen lijkt het erop dat de Nederlandse universitaire structuren aan het eind van de 18de eeuw niet meer passen bij de nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen die in deze tijd hun intrede doen.

Deze bijdrage wil niet meer zijn dan een verkennende studie naar het belang en de culturele inpassing van de kantiaanse filosofie in Nederland aan het einde van de 18de eeuw. Daartoe zal eerst tamelijk globaal en schetsmatig worden ingegaan op het belang van Kants denken voor het politieke en culturele leven en voor de opkomende natuurwetenschappen. Deze bespiegelingen hebben tevens tot doel aan te geven waar verder onderzoek zal kunnen bij aanhaken. Dat geldt ook voor de hierop volgende meer filosofiehistorische beschouwingen over Allard Hulshoff, Paulus van Hemert en Johannes Kinker. Hoewel het bronnenmateriaal zeer schaars is, zal de these worden verdedigd dat Hulshoff waarschijnlijk de belangrijkste kracht achter de verbreiding van het kantianisme in Holland is geweest. Hoe de verbanden tussen hem en Nederlands belangrijkste kantianen Van Hemert en Kinker precies hebben gelegen, is vanwege de bronnensituatie niet erg helder. Dat zulke verbanden er waren, lijkt echter voor de hand liggend. Enkele mogelijke lijnen zullen worden uitgestippeld. Van belang daarbij is ten eerste hoe deze denkers in de Nederlandse context functioneren, dat wil zeggen welke wijsgerige bagage zij meebrengen voordat ze met de filosofie van de Koningsberger in aanraking komen. Ten tweede hoe zij in de toonaangevende Duitse discussiecontext te plaatsten zijn, en ten derde wat hun motieven waren om zich zo sterk voor de verbreiding van dit nieuwe denken te engageren.

Het oudere onderzoek heeft onvoldoende duidelijk onderkend dat het kantianisme in Nederland, anders dan in Duitsland juist niet aan de universiteiten, maar in de Amsterdamse verlichte intellectuele kringen is bediscussieerd. Deze omstandigheid geeft aan het Nederlandse kantianisme een unieke plaats in de Europese discussie- en receptiecontext. Ongetwijfeld hebben deze omstandigheden ook consequenties voor de algemene wetenschapsbeoefening in Nederland. Inderdaad kan men constateren dat het internationale belang van de wetenschapsbeoefening aan de Nederlandse universiteiten aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw steeds meer marginaliseert. Dit in grote tegenstelling tot Duitsland, waar de universiteiten in de 19de eeuw juist een ongekende bloeiperiode doormaken. De filosofie van Kant, haar receptie en verdere doordenking hebben hiervoor een beslissende rol gespeeld. Het ontbreken van het besef aan de universiteiten dat er met de kantiaan-

¹⁴ Dat in de jaren negentig belangrijke werken van Kant en van andere toonaangevende Duitse kantianen in het Latijn zijn vertaald, kon deze situatie nauwelijks verbeteren, omdat het kantianisme ook een geheel andere wijsgerige benaderingswijze voorstelde dan tot dan toe in Nederland gangbaar was.

se filosofie een nieuw tijdperk in de wetenschap is ontstaan, is voor het academisch onderwijs en onderzoek in Nederland funest geweest. En het zou lang duren voordat men deze klap weer te boven zou komen. Toch zullen de Nederlandse kantianen ook de hand in eigen boezem moeten steken. Het uitermate opvliegende karakter van Van Hemert, die in de jaren '90 het debat over Kant goeddeels monopoliseerde, heeft het vele getalenteerde jonge en in Kant geïnteresseerde mannen onmogelijk gemaakt dat denken verder uit te dragen zonder zich daarmee in een minder gunstig daglicht te manoeuvreren. Misschien kan men de geschiedenis van het vroege Nederlandse kantianisme begrijpen als een mislukte poging aansluiting te zoeken en te vinden bij de nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen die in die tijd vooral in Duitsland worden geïnitieerd. Een mislukking waarvoor de academie een hoge prijs heeft moeten betalen. Het wordt tijd een beslissend stukje Nederlandse *Geistesgeschichte* te herschrijven.

KANT IN HET NEDERLANDSE POLITIEKE LEVEN

Bij Sassen komen we de opmerking tegen dat de academische discussies aan het eind van de 18de eeuw nauwelijks van invloed waren op "de staatkundige bewegingen of den socialen nood van hun dagen".¹⁵ Dat geldt misschien voor de *academische* discussies, maar niet voor de toen gevoerde discussies over Kant in de verlichte Amsterdamse kringen. Er zijn tal van aanwijzingen dat een aantal belangrijke politieke acteurs in de late 18de eeuw intieme kennis heeft van Kants filosofie. Sommigen van hen hebben zich ook in publicaties met deze filosofie beziggehouden. Hier enkele voorbeelden.

De intellectuele vader van de eerste Nederlandse constitutie van 1814, Gijsbert Karel van Ho(o)gendorp (1762–1834), is in zijn jeugd enkele weken als militair in Koningsbergen geweest. Daar heeft deze uiterst begaafde jongeling ook Kant en diens wellicht belangrijkste leerling Christian Jacob Kraus ontmoet. De laatste heeft de jonge Van Hogendorp in aanraking gebracht met de economische wetenschap, waaraan hij zich later geheel zal wijden.¹⁶ Hij zal namelijk het militaire verlaten om in Leiden rechten te gaan studeren. Deze beslissing lijkt de jonge Van Hogendorp ook met Kant te hebben besproken. Die schrijft namelijk in een brief van 27 juni 1782: "Er [Van Hogendorp, E.-O.O.] hat einen wunderlichen Plan im Kopfe, das Militär gänzlich zu verlassen u. in Leiden zu studiren, aus dem sicherlich nichts werden

¹⁵ Zie F. SASSEN, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland ...*, o.c., p. 298.

¹⁶ Zie Paul Chr.H. OVERMEER, *De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834)*, Tilburg, Drukkerij uitgeverij H. Gianotten, 1982, p. 15. — In 1798 zou Van Hogendorp Kraus opnieuw ontmoeten tijdens zijn reis door Duitsland, zie *ibidem* p. 449, noot 109. Met name de *Staatswirthschaft* van Kraus (5 delen, postuum 1808-1811) wordt door Van Hogendorp hogelijk geroemd, zie *ibidem* p. 104. Naar de wijsgerige opvattingen van Van Hogendorp is evenwel nauwelijks onderzoek verricht.

wird¹⁷. Kant zou het met zijn oordeel mis hebben. Over Van Hogendorp bericht Kants leerling Daniel Jenisch in mei 1787 dat hij hem vlak voor diens promotie¹⁸ in Leiden heeft ontmoet en dat de man een gedreven aanhanger van de kritische filosofie zou zijn.¹⁹ Mogelijk dat Jenisch hier wat overdrijft, temeer daar in het gepubliceerde vroege werk van Van Hogendorp geen aanwijzingen te vinden zijn die deze opmerking bevestigen.²⁰ In de secundaire literatuur lezen we in de regel dat hij een anti-theoreticus zou zijn geweest. Dit zal hem niet erg voor het kantiaanse denken hebben ingenomen; aan de andere kant staat hij bekend om zijn enorme belezenheid. En heeft hij altijd een grote eerbied voor Kant gehad.

Een ander belangrijk Nederlands staatsman, Anton Reinhard Falck (1777–1843), promoveert in 1799 bij de prominente Amsterdamse hoogleraar en jurist Hendrik Constantijn Cras (1739–1820)²¹ op een proefschrift over het huwelijk bij Kant en Fichte.²² Later wordt Falck minister van onderwijs²³ en minister van staat. Ook heeft hij enkele artikelen over de kantiaanse wijsbegeerte in Van Hemerts *Magazyn* gepubliceerd.²⁴

De Groninger Tammo Sypkens (1780–1842) promoveert in 1801 op een proefschrift over Kants eerste principe van de moraal.²⁵ Eerst in Groningen, later ook op nationaal niveau bekleedt hij verschillende belangrijke politieke functies. In 1821

¹⁷ AA 10.286. Deze onjuiste inschatting van Kant zal wellicht aan zijn intensieve omgang met Russische en deels ook Pruisische officieren te wijten zijn (Koningsbergen was lange tijd bezet door de Russen, waar Kant en de stad trouwens nogal van hebben geprofiteerd, vooral financieel en cultureel).

¹⁸ Van Hogendorp promoveert op 30 september 1786 met de dissertatie *De aequabili descriptione subsidiarum inter gentes foederatas*. In deze kleine economische studie komt noch het gedachtegoed noch de naam van Kant voor. Voor een schets van de inhoud zie P.C.H. OVERMEER, *De economische denkbeelden ..., o.c.*, p. 26 e.v. Een jaar later verschijnt van zijn hand de *Verhandeling over de noodzakelijkheid eener religie in den staat*, Den Haag, 1787.

¹⁹ Zie AA 10.486. De familie Van Hogendorp onderhield blijkbaar nog meer banden met Kant, zoals uit een brief van Kant aan Johann Erich Biester van 27 juni 1782 blijkt.

²⁰ Evenwel is het zeer omvangrijke archief van Van Hogendorp niet ontsloten. Het wordt bewaard in het Nationaal Archief, Den Haag.

²¹ Over Cras zie C.J.H. JANSEN, 'H.C. Cras (1739-1820). Hoogleraar en natuurrechtsgeleerde in hart en nieren', in: *Athenaeum Illustr. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877*, red. E.O.G. HAITSMA MULIER e.a., Amsterdam, 1998.

²² Anton Reinhard FALCK, *Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celeb. Imm. Kant et Joh. Gottl. Fichte*, Amsterdam, Petrus Hengst, 1799.

²³ Zie hiervoor Reina VAN DITZHUYZEN, 'Anton Reinhard Falck 1777-1843', in: *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1977, p. 87-93.

²⁴ Anton Reinhard FALCK, 'Idé der ontwikkeling van 's menschen zedelijken aanleg, in de Geschiedenis opgespoord', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 4 (1801), p. 240-268 en p. 269-302.

²⁵ Tammo SYPKENS, *Dissertatio philosophico-iuridica inauguralis. De primo moralitatis principio*, Groningen, Jacob Dikema, 1801. — Sypkens wordt spoedig hierna hoogleraar Hebreeuws en Oosterse talen in Groningen.

wordt hij lid van de Tweede Kamer, waarvan hij in 1833 tevens het voorzitterschap bekleedt.²⁶ Voor het *Magazyn* schrijft hij een verhandeling over de verhouding van zedenkunde en natuurrecht.²⁷

De politicus Meinardus Siderius (1754–1829) is in 1797 voorzitter van de Nationale Assemblée en vertaalt in 1799 Kants beroemde artikel 'Beantwortung der Frage: was ist Aufklärung?' voor het *Magazyn*.²⁸

Een in dit verband eveneens interessante figuur is de Harderwijkse hoogleraar Bernardus Nieuhoff (1747–1831).²⁹ Hoewel hij niet voor een volgeling van Kant gehouden wordt, beschikte hij volgens eigen zeggen over een grote verzameling boeken van Kant en auteurs die zich bij Kant aansluiten.³⁰ Hij blijkt dus zeer goed bekend met de belangrijkste Duitse wijsgerige bewegingen tegen het einde van de 18de eeuw. Nieuhoff gaat door voor een "opgeklearde wijsgeer", dat wil zeggen een 'verlichter', en is een van de weinige hoogleraren die tussen 1796 tot 1797 als afgevaardigde zetelt in de Nationale Assemblée waar de grondslagen van de nieuwe Bataafse Republiek worden gelegd. In de notulen van de Assemblée³¹ kan men een en ander nalezen over Nieuhoffs inbreng.³² Dat de wijsgerige idealen van de Nederlandse Verlichting ook gepaard gaan met een forse dosis politiek-economisch opportunisme is een niet zo fraai hoofdstuk in de Nederlandse staatsgeschiedenis. Zo keurde Nieuhoff conform zijn verlichte denken de slavernij af, maar stemde hij in de Assemblée niet voor toen het erom ging de slavernij in de koloniën daadwerkelijk te verbieden.

²⁶ Zie *Tammo Sypkens, tot aandenken voor zijne vrienden geschetst* door H.A. SPANDAW en C. STAR NUMAN, Groningen, Van Boekeren, 1843.

²⁷ 'De betrekking tusschen de zedenkunde en het natuurrecht', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 5 (1802), p. 324-385.

²⁸ 'Beantwoording der vraag: wat is verlichting? Uit het Hoogduitsch van Immanuel KANT, vertaald door Mr. Meinardus SIDERIUS, Lid van het Wetgevend Lichaam in den Haag', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 2 (1799), p. 239-256.

²⁹ Over Nieuhoff zie ook M.R. WIELEMA, "Dezen groten, verhevenen tekst onzer hora!": het verlichtingsbegrip van Bernard Nieuhoff', *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland*, 5 (1994), p. 169-192 en Adrianus Alphons Maria DE HAAN, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk 1599-1811*, Harderwijk, 1960 (diss. Leiden), p. 116-135.

³⁰ Bernardus NIEUHOFF, *Over Spinozisme*, Harderwijk, 1799, spreekt over "20 voeten lengte" (p. 343).

³¹ *Dagverhaal der Handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland*, De Haage, Swart & Comp., 1796-98 (in gekorte vorm zie Leonard DE GOU, *Het ontwerp van constitutie van 1797. De behandeling van het plan van constitutie in de Nationale Vergadering*, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1983). Voor de toegang tot de notulen zie ook A.M.M.M. VAN ZEIJL, *Toegang tot het Dagverhaal van de Nationale Vergadering 1796-1798*, Amsterdam, Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie, 1979.

³² Deze inbreng is tentatief onderzocht door M.R. WIELEMA, "Dezen groten, verhevenen tekst onzer hora!", *o.c.*, p. 169-192.

Hoewel dit buiten het bestek van deze verhandeling valt, is het vermeldenswaardig dat ook een van Nederlands grootste staatsmannen, Johan R. Thorbecke (1798–1872), goed bekend was met de filosofie van Kant, zij het geen aanhanger.³³ Zoals Van Hogendorp voorzitter was van de commissie voor de eerste grondwet, zo was Thorbecke dat van de commissie voor de grondwet van 1848 die de weg vrijmaakte voor de parlementaire democratie.

Er bestaat nauwelijks onderzoek naar de wijsgerige achtergronden van de belangrijke Nederlandse staatslieden aan het einde van de 18de eeuw. Alles wijst erop dat de filosofie van Kant ook in de politiek van die tijd sporen heeft achtergelaten. Opmerkingen zoals die van Sassen lijken het onderzoek naar de politiek-maatschappelijke receptie van Kant en zijn denkbeelden weinig goed gedaan te hebben.

DE EXACTE NATUURWETENSCHAPPEN EN KANT

Rond de eeuwwisseling zien we in Nederland ook in de natuurwetenschappen belangstelling voor Kants natuurfilosofie ontstaan. Dat mag opmerkelijk heten, want juist de *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaften* (1786) behoren tot de minst bestudeerde en gerecipteerde werken van Kant. Dat geldt ook voor het Duitse taalgebied. Overigens begint Kant in zijn late en niet meer door hem zelf gepubliceerde werk de resultaten van deze natuurfilosofische exploraties zonet te relativieren, dan toch in een andere context te plaatsen.³⁴ Opmerkelijk in dat verband is een brief aan Kant uit februari 1802. Hierin vraagt een zekere Johannes Glover (1758/59–1828)³⁵ Kants toestemming om de *Anfangsgründe* in het Nederlands te mogen vertalen. Uit die brief blijkt tevens dat er al eerder vertaalplannen voor de *Anfangsgründe* zouden hebben bestaan.³⁶ Helaas bezitten we Kants antwoord op deze brief niet. Wellicht zou dat antwoord ook een en ander hebben kunnen verduidelijken over Kants sinds 1796 gewijzigde visie op zijn vroegere natuurfilosofische opvattingen.³⁷ Een Nederlandse vertaling van de *Anfangsgründe* is overigens nooit gepubliceerd.

³³ Dit getuige het rechtsfilosofische geschrift *Bedenkingen aangaande het Regt en Den Staat* (1824), waarmee Thorbecke zich mengde in de strijd tussen Bilderdijk (antikantiaan) en Kinker (kantiaan). Met de nieuwe intellectuele biografie van Thorbecke door Jan DRENTJE, *Thorbecke — Een filosoof in de politiek*, Amsterdam, Boom, 2004, waarin ook wordt ingegaan op diens wijsgerige achtergronden, heb ik helaas geen rekening kunnen houden.

³⁴ Zie hiervoor Burkhard TUSCHLING, *Metaphysische und transzendente Dynamik in Kants opus postumum* (Quellen und Studien zur Philosophie, Bd. 3), Berlin [u.a.], de Gruyter, 1971.

³⁵ Over Glover heb ik weinig meer kunnen achterhalen dan dat hij rond de eeuwwisseling waarschijnlijk in Amsterdam in de kantianiserende kringen verkeerde; zie hiervoor ook A.J.A.M. HANOU, *op. cit.*, inleiding, noot 122.

³⁶ Mogelijke kandidaten voor een dergelijk project waren Johann Friedrich Ludwig Schröder en Jan Rudolf Deiman (zie verderop).

³⁷ Zie de brief in AA 12.337 e.v.

Over twee andere natuurwetenschappers weten we aanzienlijk meer. Een van hen is Johan Rudolf Deiman (1743–1808),³⁸ een ook buiten Nederland bekende chemicus van die tijd. Hij schreef voor het *Magazyn* twee verhandelingen over een van de fundamentele problemen van Kants natuurtheorie, namelijk of de levenskracht een bijzondere kracht is die zich onderscheidt van de algemene grondkracht van de stof.³⁹ Een andere natuurwetenschapper, Johann Friedrich Ludwig Schröder (1774–1845),⁴⁰ schrijft voor hetzelfde *Magazyn* twee belangwekkende artikelen. Hij keert echter kort na de eeuwwisseling de kantiaanse filosofie geleidelijk aan de rug toe. Wanneer hij in 1816 hoogleraar voor wis- en natuurkunde in Utrecht wordt, is hij allang geen aanhanger meer van Kant. Zijn ene artikel in het *Magazyn* handelt over het in de filosofie van Kant omstreden ruimtebegrip, waarvan hij met iets andere argumenten dan Kant laat zien dat het een aanschouwingsvorm *a priori* is.⁴¹ In de andere verhandeling wil hij de grondslagen van Kants zuivere fysica (*reine Physik*) ophelderen, wat hij in de lijn van Kant als een bovennatuurkundig ofwel metafysisch onderzoek bestempelt. Zoals Kant in zijn *Anfangsgründe*, stelt ook Schröder de apriorische vraag naar datgene wat de mogelijkheid van de stof bepaalt.⁴² Gezien de aard van deze verhandelingen is het vanzelfsprekend dat zowel door Deiman als door Schröder niet met resultaten uit de experimentele natuurwetenschappen wordt geschermd.

³⁸ Zie H.A.M. SNELDERS, 'De ontvangst van Kant bij enige Nederlandse natuurwetenschapsbeoefenaars omstreeks 1800', *Scientiarum Historia* 12 (1970), p. 23-38; ID., 'Jan Rudolf Deiman 1743-1808', *Wissenschaftliche Beiträge der Martin Luther-Universität* 1982-6, p. 154-164; ID., *Het gezelschap der Hollandsche scheikundigen. Amsterdamse chemici uit het einde van de achttiende eeuw* (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen, nr. 4), Amsterdam, Rodopi, 1980.

³⁹ Johan Rudolf DEIMAN, 'Redevoering over de grondkrachten, die wij in de Natuur ontmoeten, volgens de beginzelen van Imm. Kant. Eerste stuk', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 3 (1800), p. 1-38 en 'Is de levenskracht in het dieren- en planten-rijk, van de algemeene grondkracht der stoffe afgeleid, of eene bijzondere grondkracht?' *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 4 (1801), p. 71-107. In 1805 publiceert J.R. DEIMAN, *De geest en strekking der critische wijsbegeerte, in een kort overzicht voorgesteld*, Amsterdam, W. Holtrop, 1805.

⁴⁰ Over Schröder zie M.R. WIELEMA, 'J.F.L. Schröder — Aanhanger en tegenstander van Kant', *Tijdschrift voor Filosofie* 46 (1984), p. 466-483; J. DOUWES, *De wijsgeer J.F.L. Schröder*, Groningen, J.B. Wolters, 1870; Herman Johan ROYAARDS, *De hoogleeraar Schröder in eenige hoofdtrekken, ook uit den mond zijner vrienden en leerlingen, geschetst*, Utrecht, ca. 1846.

⁴¹ Johann Friedrich Ludwig SCHRÖDER, 'Over de Ruimte', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 2 (1800), p. 275-304.

⁴² Johann Friedrich Ludwig SCHRÖDER, 'Proeve, om de werking der uitbreidende en aantrekkende kracht, door de zwaartekracht, en door de form der ligchaamen, aantetoonen', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 3, n° 2 (1800), p. 102-127, vervolgd in het volgende deel 4, n° 1 (1801), p. 108-140.

KANT IN DE NEDERLANDSE LITERATUUR

De literatuur had in de nadagen van de 18de eeuw een zeer grote invloed op de algemene mening van het belezende Nederlandse publiek. Het is nauwelijks bekend dat nagenoeg alle literaire kopstukken in die dagen op de een of andere wijze beïnvloed waren door de wijsgerige revolutie die Kant in Duitsland had ontketend. Dat geldt in het bijzonder voor de dichters Johannes Kinker, Jeronimo de Bosch, Jan Frederik Helmers, Hendrik Harmen Klijn⁴³, allen kantianen, en de sterk tegen Kant polemi-serende dichters Jacob van Lennep, Rhijnvis Feith⁴⁴ en Willem Bilderdijk. Het is opmerkelijk dat literatuurhistorisch onderzoek deze invloeden pas recentelijk aan het ontdekken en voorzichtig aan het exploreren is.⁴⁵ De wijsgerige receptiegeschiedenis neemt deze invloeden nauwelijks waar, wellicht omdat zij nog niet goed onderkent dat het debat over Kant in Nederland niet aan de universiteiten, maar in intellectuele kringen plaats heeft. De waarschijnlijk belangrijkste figuur aan de kant van de Kant-critici is Willem Bilderdijk. Dit vooral omdat hij het opneemt tegen Van Hemert en Kinker.

Bilderdijk zou de filosofie van Kant bijvoorbeeld pas na 1797 hebben ontdekt, en zijn biograaf Eijnatten vermoedt zelfs dat hij tot 1799 nimmer een werk van Kant zou hebben gelezen.⁴⁶ Feit is evenwel dat hij in 1795 een werk van Kant beoogde te vertalen en dat hij later de overtuiging was toegedaan dat onder de voornaamste Nederlandse kantianen niemand beter dan hij Kant zou begrijpen.⁴⁷ Dat soort opmerkingen zal men op het conto van de aan Bilderdijk eigen grootspraak moeten schrijven, want gezien zijn overige opmerkingen over de kantiaanse filosofie kan men nauwelijks concluderen dat Bilderdijk de wijsgerige pointes hiervan heeft begrepen, wat hem trouwens niet belette om haar met alle felheid te bestrijden, vooral in zijn latere leven. Bilderdijk fulmineerde zeer heftig tegen de kantianen Kinker en Van Hemert. Daarbij deinsde hij er niet voor terug ook op de man te spelen. En daar had Bilderdijk het gemakkelijk met een manke Kinker en een bochelige Van Hemert. In een grimmig, evenwel nimmer gepubliceerd gedicht van hem lezen we hoezeer de fronten rond 1800 ten aanzien van de kantiaanse filosofie zijn verhard:

⁴³ Van hem zijn vooral de leerdichten te noemen: *De mensch een volmaakbaar wezen*, Amsterdam, P.J. Uylenbroek 1805, en *Zielenleer naar de beginselen der Critische Wijsbegeerte*, *ibidem* 1805.

⁴⁴ Rhijnvis FEITH schrijft de zeer Kant-kritische *Brieven aan Sophie over den geest van de Kantiaansche wijsbegeerte, vooral met betrekking tot het Christendom. In verzen met aantekeningen*, Amsterdam, J. Allard, 1806.

⁴⁵ Voor Bilderdijks Kant-opvatting zie Joris VAN EIJNATTEN, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)*, Hilversum, 1998, p. 287-295 (helaas is de weergave niet overal even adequaat en zijn er nogal wat fouten en onduidelijkheden, ook wat de citaten, hun juiste spelling en bronvermelding betreft); zie van dezelfde auteur ook 'Vestige of the Third Force. Willem Bilderdijk, Poet, Anti-Sceptic, Millenarian', *Journal of the History of Ideas* 62/2 (2001), p. 313-333, vooral p. 321 e.v. Voor Kinker zie de studie van A.J.A.M. HANOU, *o.c.*

⁴⁶ J. VAN EIJNATTEN, *Hogere sferen...*, *o.c.*, p. 289.

⁴⁷ Zie Bilderdijks brief van 23 februari 1824 aan H.W. Tydeman in de *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren mrs. M. en H.W. Tydeman*, uitgegeven door H.W.T. TYDEMAN, Sneek, Van Druten & Bleeker, 2. dln., 1866-1867.

't Gedrochtelijk wangeloof, in Deutschland uitgebroeid,
 Naar 't neevlig Holland afgevloeid,
 Zag naar een lichaam om, in d'eigen grond wanschappen.
 't Zocht lang en vruchteloos rond bij vledermuis en apen,
 Maar nergens was natuur tot zulk een maat misgroeid.
 In 't einde hield het stand bij 't maaxsel van Van Hemert.
 Hier, sprak het, hoor ik thuis, in dit afschuwlijk lijf:
 Daar, waar de Duivel zelf gezicht en leest doorschemert,
 Daar vind ik, als 't mij vroegt, of nergens ooit verblijf.⁴⁸

Naast 'ongodisterij' verwijt Bilderdijk de filosofie van Kant vooral onbegrijpelijkheid, wat in die dagen trouwens een topos van de Kant-kritiek was, ook in Duitsland. Met boze ondertoon looft hij Kinker dat hij het Egyptische schrift heeft kunnen ontcijferen, wat vergelijkbaar is met het aanleren van de nieuwe Duitse filosofie. Het zal duidelijk zijn dat Bilderdijks heftige kritieken een adequate receptie van het kantiaanse denken zeer zullen hebben bemoeilijkt.

HET BEGIN VAN DE WIJSGERIGE RECEPTIE VAN KANT: ALLARD HULSHOFF

Een van de vroegste en ook tamelijk goed gedocumenteerde bronnen over de eerste receptie van de kantiaanse filosofie zijn drie prijsvragen die de Haarlemse Academie ofwel *Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen* in 1787, 1789 en 1791 heeft uitgeschreven.⁴⁹ De doopsgezinde Amsterdamse dominee Allard Hulshoff (1734-1795) speelt voor deze prijsvragen een beslissende rol.⁵⁰ De eerste wint hij en de tweede initieert hij; bij de laatste twee zit hij ook in de jury. Deze prijsvragen zijn ook daarom zo opmerkelijk omdat Hulshoff Kant in twee brieven over het verloop ervan op de hoogte houdt.

De prijsvraag van 1787 vraagt naar een beoordeling van Moses Mendelssohns "scientifisch (wissenschaftlicher) bewys voor Gods aanwezen uit de onvolmaaktheid onzer zelfkennis".⁵¹ De filosofie van Mendelssohn, die in de lijn van Wolff en Leibniz staat, is in Nederland sinds het begin van de jaren zeventig tamelijk populair, hetgeen ook blijkt uit de vele vertalingen van zijn belangrijke werken. Nu wordt bij deze prijsvraag tevens opgemerkt dat het "der Maatschappye aangenaam" zou zijn "wanneer de Schryvers tevens in aanmerking neemen het onderzoek, het geen Dr. Jacobi [sic!] onder anderen, omtrent dit bewys heeft in het licht gegeven". Bedoeld wordt hier

⁴⁸ Geciteerd volgens H.IJ. GROENEWEGEN, *Paulus van Hemert ..., o.c.*, p. 70.

⁴⁹ Over de geschiedenis en organisatie van de Maatschappye zie *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, red. J. A. BIERENS DE HAAN, Haarlem, 1952 (with a summary in English).

⁵⁰ Over Hulshoff zie Willem DE VOS, *Leven en Character van Allard Hulshoff*, Amsterdam, 1795.

⁵¹ Waarbij wordt verwezen naar "M. Mendelssohns *Morgenstunden*, Erster Theil, veränderte Auflage, 1786. Berlin bey Christian Friedrich Voss und Sohn, bl. 292-305", zie het 'Voorbericht' van deel 17 van de *Verhandelingen van de Maatschappye*, p. IX e.v.

natuurlijk niet Friedrich Heinrich Jacobi, maar de filosoof uit Halle, Ludwig Heinrich Jakob. Hij geldt als een kantiaan van het eerste uur en wordt in 1789 in Halle tot hoogleraar in de wijsbegeerte benoemd. Het hier bedoelde geschrift van Jakob dat is geschreven met de bedoeling Kants filosofie te beschermen tegen mogelijke uit de *Morgenstunden* af te leiden tegenwerpingen, verschijnt in 1786 met een inleiding van Kant.⁵²

Op de sluitingsdatum in 1789 worden er acht inzendingen geteld. De *Maatschappye* kent aan de verhandelingen van Gerrit van der Voort⁵³ de zilveren en aan die van Allard Hulshoff de goeden medaille toe.⁵⁴ Beide auteurs gaan evenwel in hun prijsverhandelingen nauwelijks in op Kant en diens filosofie. Wel brengt Hulshoff in de inleiding en aan het slot van zijn prijschrift het grote belang van de nieuwe filosofie van Kant onder de aandacht en raadt hij de *Maatschappye* uitdrukkelijk aan deze filosofie in Nederland meer bekend te maken (Hulshoff was trouwens sinds 1770 lid van de *Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen*).

Klaarblijkelijk — men kan namelijk nauwelijks anders concluderen — heeft Hulshoff in de loop van 1788, het jaar waarin hij zijn prijschrift uitwerkt, voldoende kennis van de kantiaanse filosofie om haar belang op zijn minst goed te kunnen inschatten. Zijn wijsgerige visie was daarenboven breed genoeg dat hij meende dit nieuwe denken ook in Nederland te moeten propageren. Met alle voorlopigheid vanwege de gebrekkingheid van onze kennis mogen we concluderen dat Hulshoff één van de belangrijke en vroegste krachten is geweest die de kritische filosofie van Kant in Nederland serieus onder de aandacht wilde brengen. Opmerkelijk mag het heten dat niet een man van de jongere generatie, maar juist een tijdgenoot van Kant — Hulshoff is slechts tien jaar jonger dan Kant — zich tot deze taak groepen voelt.

De volgende wijsgerige prijsvraag van de *Maatschappye*, in 1789, gaat uitdrukkelijk over de praktische filosofie van Kant. De prijsvraag luidt: “Wat men te denken hebbe van het moreele bewijs van Gods aanweezen, en wel zoo als het zelve door den

⁵² *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden oder aller spekulativen Beweise für das Daseyn Gottes in Vorlesungen*. Nebst einer Abhandlung von Herrn Professor Kant, Leipzig 1786. Kants korte verhandeling ‘Einige Bemerkungen zu Ludwig Heinrich Jakob’s Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden’, is ook te vinden in AA 8.151-155.

⁵³ De vroeg gestorven Gerrit van der Voort (1764-1793) wordt in 1790 hoogleraar in Groningen. Van hem is bekend dat hij een van de eerste Nederlandse universiteitshoogleraren was die colleges over Kant heeft gegeven, zie W.J.A. JONCKBLOET, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest*, Groningen, Wolters, 1864, p. 104. Helaas veroorloven zijn gepubliceerde geschriften nauwelijks enig oordeel over zijn kennis van de filosofie van Kant; zie vooral G. VAN DER VOORT, *Grondbeginselen der menschkunde*, 2 delen, Amsterdam, Willem van Vliet, 1789-90, waarin op een aantal plaatsen kort aan enkele stellingen van Kant wordt gerefereerd, echter zonder daarbij dieper op de materie in te gaan: deel 1, p. 30 noot, p. 52 noot, p. 55 (waar blijkt dat Van der Voort de KrV heeft gelezen), deel 2, p. 110 noot e.v. (hier wordt Kant voor een determinist gehouden, hoewel de auteur ook toegeeft Kants “regte meening ... tot nog toe, niet wel gevat” te hebben), p. 203 noot e.v. (hier gaat Van der Voort nader in op Kants godsbewijs onder verwijzing naar de KpV), p. 219.

⁵⁴ Beide verhandelingen zijn gepubliceerd in de *Verhandelingen van de Maatschappye*, deel 27, p. 1-88 en p. 89-124. Zie verder ook J. C. DE BRUIJN, *Inventaris van de prijsvragen ...*, o.c., p. 67.

heer Kant is opgegeven, als ware dit het eenige?”⁵⁵ Hoewel alle bekende antwoorden op deze prijsvraag en dus ook de prijswinnaars⁵⁶ uit Duitsland komen (wat trouwens door de opstellers van de vraag vooraf al werd vermoed⁵⁷), moet men veronderstellen dat een prijsvraag van zo'n illustre gezelschap als de *Maatschappij* invloed zal hebben gehad op bepaalde intellectuele kringen in Nederland. Over de toekenning van de eerste prijs bestond binnen de jury blijkbaar enige onenigheid. De juryleden Hulshoff en Van der Voort maakten zich sterk voor de verhandeling van Jakob. Zij verloren echter het pleit van de, zoals Hulshoff aan Kant schrijft, “3 Antikantsche Adviseurs ... waarvan twee zeer oude Heeren zyn”.⁵⁸ De derde (jonge) antikantse adviseur is de grote filoloog Daniel Wyttenbach (1746–1820), een Zwitser, die tot 1799 in Amsterdam en daarna in Leiden hoogleraar was. Hij zou zich in de tweede helft van het eerste decennium van de 19de eeuw tot een fervent antikantiaan ontwikkelen met een dodelijke invloed op de bestudering van de kantiaanse filosofie in Nederland. De genoemde drie prijschriften worden in de *Verhandelingen* van de Maatschappij met een Nederlandse vertaling gepubliceerd.

De prijsvraag van 1791 is door Hulshoff geformuleerd en hangt samen met diens eigen wijsgerige voorkeur voor de Engelse ethiek van de *moral sense*. De prijsvraag stelt dat Kant, in tegenstelling tot de *moral sense*-filosofen, een grondstelling heeft opgesteld, waaruit alle fundamentele plichten zouden zijn af te leiden. Hoewel sommigen deze stelling duister, onvruchtbaar of onzeker vinden, wordt toch de vraag gesteld, of het redelijk en nuttig is naar een dergelijke grondstelling te zoeken en hoe deze zou moeten luiden. Ook hier weer raakt de vraagstelling het hart van de kantiaanse filosofie, wat weer eens onderstreept dat de in Nederland levende Kantdiscussie goed op de hoogte was van de grondproblemen van die filosofie. Bovendien heeft de discussie sterke overeenkomsten met de rond 1790 in Duitsland, en meer bepaald

⁵⁵ Er wordt verwezen naar de pagina's 804-818 van de KrV (1. Aufl.) en 223-238 van de KpV (1. Aufl.). Zie ook J. C. DE BRUIJN, *Inventaris van de prijsvragen ...*, o.c., p. 71.

⁵⁶ De gouden medaille gaat naar de Stuttgarterse hoogleraar Johann Christoph SCHWAB voor zijn in Latijn geschreven verhandeling “Dissertatio in quaestionem: Quid de Morali pro existentia Dei argumento, imprimis eo, quod a Cel. KANTIO unicum possibile praedicatur, sentiendum est?” Een zilveren Medaille krijgen Ludwig Heinrich JAKOB voor zijn verhandeling “Beantwortung der von der hochpreislichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Haarlem für das Jahr 1790 aufgegebenen Frage: Was hat man von dem moralischen Beweise für das Daseyn Gottes und zwar so wie derselbe von Pr. KANT Cr. d. R. V. 804-818 und Cr. d. P. V. 223-248 [E.-O. O.: afwijkend van de prijsvraag, zie de noot boven] als wäre er der einzige ist dargestellt worden zu denken?” en de pedagoog en antikantiaan uit Lübeck, Friedrich Daniel BEHN. J.C. DE BRUIJN, *Inventaris van de prijsvragen ...*, o.c., p. 71, spreekt van twaalf of tien antwoorden. In een brief van Hulshoff aan Kant (zie AA 11.260) is echter sprake van slechts zeven. Omdat Hulshoff zelf tot de jury behoorde, lijkt zijn bericht meer te vertrouwen, ook omdat De Bruijn niet altijd even precies is. Naast de drie winnende verhandelingen hebben verder meegedongen naar de prijs: de kantiaan uit Leipzig Karl Gottlob Hausius, de kantiaan en gymnasiumleraar Christian Wilhelm Snell uit Idstein, en de verder onbekenden Dr. Wrijmann uit Regensburg en G.C. Müller uit Mühlhausen, zie J.C. DE BRUIJN, o.c.

⁵⁷ Het was bovendien gebruikelijk dat de *Maatschappij* haar de prijsvragen internationaal bekend maakte. Zoals bijvoorbeeld in de *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* vom 29. Aug. 1789, 138. St., S. 1390 f.: “Ein Preis von 30 Ducaten ist demjenigen bestimmt, der den moralischen Beweis des Hrn. Kant von dem Daseyn Gottes als den einzigen am besten beweisen wird. An Preisschriften aus Deutschland wird es nicht fehlen.”

⁵⁸ AA 11.259.

aan de Universiteit van Jena, het toenmalige centrum van de kantiaanse filosofie, zich toespitsende discussie over de grondstelling van de theoretische en praktische filosofie van Kant.⁵⁹

Over deze prijsvragen is veel meer te zeggen, vooral ook ten aanzien van de rol die Hulshoff daarbij speelt.⁶⁰ Helaas blijven de wortels voor diens Kant-interesse in het duister. Voor een beoordeling is in ieder geval belangrijk dat de Berlijnse Academie in 1764 een prijsverhandeling van hem ('De evidentia in metaphysices et theologiae religionisque naturalis principiis') samen met een verhandeling van Kant, namelijk diens *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral*, uitgeeft.⁶¹ In 1767 wint Hulshoff opnieuw in Berlijn een prijs voor een verhandeling.⁶² De Duitse vertaling hiervan wordt door Johann Heinrich Lambert, een belangrijke sparringpartner van Kant, in een recensie zeer gunstig besproken.⁶³

DE EERSTE NEDERLANDSE KANTIANEN: JOHANNES KINKER EN PAULUS VAN HEMERT

Rond 1792 zet de belangstelling voor de filosofie van Kant zich in Nederland door. Van de Amsterdamse hoogleraar bij de remonstranten Paulus van Hemert verschijnen in dat jaar twee artikelen in het door de remonstrant Jan Konijnenburg uitgegeven tijdschrift *Nieuwe Bydragen tot het Menschelijke Geluk*. Het ene artikel gaat nader in op de zedenleer en het andere betreft een algemeen overzicht van de theoretische filosofie.⁶⁴

Over de achtergronden van Van Hemerts interesse voor de kritische filosofie zijn we slecht geïnformeerd. Net zo weinig weten we hierover van de andere belangrijke kantiaan Johannes Kinker die met Van Hemert goed bevriend was. Gezien de persoonlijke achtergronden en belangstelling kan men misschien stellen dat Kant voor Van Hemert vooral interessant zal zijn geweest om zijn verlichte opvattingen over religie. De areligieuze Amsterdammer Kinker had daarentegen meer belangstelling

⁵⁹ Zie hiervoor Dieter HENRICH, *Grundlegung aus dem Ich. Untersuchungen zur Vorgeschichte des Idealismus Tübingen-Jena (1790-1794)*, in 2 Bdn., Frankfurt a.M., 2004.

⁶⁰ Voor een eerste aanzet veroorloof ik me te verwijzen naar mijn opstel 'Die erste Rezeption der Philosophie Immanuel Kants in den Niederlande', te verschijnen in de Proceedings van de IX. Internationale Kant-Tagung *Kant zwischen West und Ost* (Königsberg, 22-24 april 2004).

⁶¹ Hulshoffs bijdrage staat in de *Dissertationes ad quaestionem de Evidentia ab Academia Regia Berolinensi propositam, spectantes*, Berlijn, 1764, p. 3-52.

⁶² Het gaat om Hulshoffs *Discours sur les penchans*, Berlijn, 1769 (dt. *Untersuchung über die Neigungen, welche den von der Königl. Akademie der Wissenschaften in Berlin für d. J. 1767 ausgesetzten Preis erhalten hat*, Berlin, Leonhard Coehius, 1769). Dit opstel is trouwens door Johann Heinrich Lambert erg gunstig gerecenseerd in de *Allgemeine deutsche Bibliothek*, 13 (1770) 2. St., p. 529-531.

⁶³ Zie *Allgemeine deutsche Bibliothek*, Bd. 13 (1770) 2. St., p. 529-531.

⁶⁴ Paul VAN HEMERT, 'Kort verslag aangaande den inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den heer Kant', *Nieuwe Bydragen tot het Menschelijke Geluk* 1 (1792), p. 26-36; ID., 'Vrijmoedige gedachten over de zedenleer des heeren Kant', *Nieuwe Bydragen tot het Menschelijke Geluk* 1 (1792) p. 37-78. In hetzelfde nummer verschijnt ook een vertaling van een artikel van VON BORN, 'Onderzoek der klagten over het duistere in de wijsbegeerte van Kant', *Nieuwe Bydragen tot het Menschelijke Geluk* 1 (1792), p. 202-214.

voor Kants verlichte opvattingen over kosmopolitisme. In ieder geval laten de thans bekende bronnen niet de conclusie toe dat de interesse voor Kant bij Kinker en Van Hemert primair is gevoed door de toen in Nederland levende wijsgerige tendenties. Er bestaan wel enkele aanrakingspunten tussen Van Hemert en Hulshoff, voor zover de laatste Kant in een brief "namens vele anderen" verzoekt om zelf een nadere verklaring te geven over het bestaan van God en de ziel en deze belangrijke kwestie niet aan zijn leerlingen over te laten.⁶⁵ Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat beiden in dezelfde Amsterdamse kringen verkeren, is het waarschijnlijk dat Van Hemert tot genoemde "vele anderen" behoort. In Van Hemerts opstel over Kants praktische filosofie in de *Nieuwe Bydragen* zijn namelijk tal van verwijzingen te vinden naar Hulshoffs anoniem verschenen geschrift *Zeno. Over ongeloof en zeden* (Amsterdam, 1790), dat begint met een van de vroegste Nederlandstalige besprekingen van de filosofie van Kant. Een andere belangrijke overeenkomst is dat Van Hemert in zijn opstel net als Hulshoff in zijn boekje ontevreden is met Kants schaarse uitlatingen over de onsterfelijkheid en over het bestaan van God. De mogelijke lijnen tussen Hulshoff en Van Hemert zijn tot nu toe niet onderzocht. Het heeft echter de schijn dat Hulshoff vooral onder Amsterdamse intellectuelen een centrale rol speelde met het oog op een primair systematisch geïnspireerde belangstelling voor de filosofie uit Koningsbergen.

Een andere belangrijke bron van de belangstelling voor Kant bij Van Hemert schijnt de nagenoeg ongrijpbare Duitser Friedrich Wilhelm Dethmar te zijn. Hij zal later verschillende van Van Hemerts geschriften in het Duits vertalen. Dethmar leefde in de omgeving waar Van Hemert zijn landgoed had, nabij Emmerik. Het is daarom niet ondenkbeeldig dat beiden daar met elkaar bevriend zijn geraakt en dat Dethmar de Nederlander misschien ook in aanraking heeft gebracht met de filosofie van Kant. Vanwege Van Hemerts religiefilosofische interesses is het tevens waarschijnlijk dat zijn eerste aanraking met de kantiaanse filosofie is gelopen via de vroege geschriften van Karl Leonhard Reinhold.⁶⁶ Hiervoor bestaan weliswaar nog geen

⁶⁵ Alleen al deze laatste opmerking doet vermoeden dat Hulshoff veel meer over de situatie in Koningsbergen weet, waar Kant tegen het einde van de jaren tachtig de verdediging van zijn wijsgerige opvattingen meer en meer delegeert aan volgelingen en leerlingen.

⁶⁶ Van Hemert roemt in ieder geval op verschillende plaatsen Reinholds vroege kantianiserende geschriften zeer uitbundig. In 1799 schrijft hij: "welk een Vriend der critische Wijsgeerte kent die, zoo duidelijk, zoo sierlijk, zo, alleszins, schoon geschreven, BRIEVEN van dezen laatstgenoemden Wijsgeer [Reinhold dus, E.-O.O.] niet? Wie, die met de duitsche Litteratuur bekend is, heeft dezelve niet reeds, in WIELAND'S Merkur, 1785-1787, met den grootsten smaak gelezen? [...] wie heeft zoo weinig smaaks, dat hij niet, telkens, wederom, dezen BRIEVEN in handen neme; gelijk men een classisch Schrijver pleegt te doen? Wien werd, na het lezen van REINHOLD'S Schriften, niet alles, wat te voren donker scheen, in de critische Wijsgeerte, terstond helder?" Zie: 'Beschouwing der lotgevallen der critische Wijsgeerte, bij onderscheiden Volken, tot op den tegenwoordigen tijd', *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 1 (1799) 89-133, p. 109 e.v. (Van Hemert vergist zich hier in de data: Reinholds *Briefe über die Kantische Philosophie* verschenen in de *Teutsche Merkur* natuurlijk tussen augustus 1786 en september 1787). En even eerder, p. 99: "... ik bekken het opregtlijk — Reinhold staat, bij mij, wat de bepaling en vaststelling der wijsgeerige spraak betreft, nog boven Kant. Bij hem is de analysis van woord en uitdrukking zoo fijn, en scherpzinnig, als ik dezelve, bij eenigen Denker, heb aangetroffen."

harde aanwijzingen, maar Reinhold is rond 1790 de belangrijkste Duitse kantiaan die Kants filosofie juist vanwege haar religiefilosofische implicaties ook bij een breder publiek ingang heeft doen vinden. Bovendien zijn aan het begin van de jaren negentig nog niet de belangrijke religiefilosofische geschriften van Kant zelf verschenen. Voor Van Hemert zal zonder twijfel de door Reinhold verdedigde religie van de rede aantrekkelijk zijn geweest. In ieder geval is deze religiefilosofische belangstelling voor Kant bij Hulshoff zo goed als afwezig. Dat geldt nog meer voor de politiek-filosofische dimensie, die Kinker in het denken van Kant zo heeft aangesproken. Nader onderzoek naar mogelijke verbanden tussen het vroege Nederlandse kantianisme en Reinhold ontbreekt eveneens geheel. Ook hier bestaat *Nachholbedarf*.

Het eerste zelfstandige boek dat in Nederland over de filosofie van Kant verschijnt, is een vertaling van het zeer Kant-kritische boek van de Bremense dominee en piëtist Johann Ludwig Ewald, *Brieven aan Emma over de filosofie van Kant* (Utrecht 1793).⁶⁷ In dat boekje wordt vooral de verderfelijkheid van de kritische filosofie voor de zeden en de religie beleden. Het is begrijpelijk dat Bilderdijk erg gecharmeerd was van dit boekje.⁶⁸ Veel meer kantiana zijn er in deze tijd in Nederland niet. Blijkbaar begint dus met Kinker en Van Hemert een geheel nieuwe lijn van Kant-receptie in Nederland te ontstaan, waarbij tevens zeer duidelijke verlichtingsmotieven op de voorgrond treden, zowel op religieus als op politiek en sociaal-cultureel vlak.

De van huis uit areligieuze Kinker is een van de meest uitgesproken exponenten van de Nederlandse Verlichting. Ferdinand Sassen heeft naar aanleiding van diens kantiaanse geschriften al vastgesteld "dat hij geen belang stelde in een Christelijke filosofie of een filosofisch Christendom".⁶⁹ Zijn biograaf Van Hall kwalificeert hem als "ongodist".⁷⁰ Volgens Kinker is de christelijke orthodoxie niet meer dan een volksgodsdienst die door bijgeloof gezag uitoefent. Dat is "voor den verlichten wereldburger inderdaad nog niets anders dan een Babylonische ballingschap".⁷¹ Van een orthodoxe godsdienst kan de nieuwe mens volgens hem niets meer verwachten. Kinker pleit daarom ook voor een algehele vernieuwing van het mensdom door zowel de sociaal-politieke leefwereld als de religie, waar die leefwereld op stoelt, te veranderen. Hij pleit voor de wereldburger met een godsdienst van de rede.

In zijn cultuurfilosofisch opstel 'Het lampje van de neologen' maakt Kinker duidelijk — ongetwijfeld onder invloed van Duitstalige politiek-filosofische geschriften — wat hij onder kosmopolitisme, resp. "Europeïsme" verstaat: "Het is die geest, die ondanks alle oud-Europeïschen tegenstand, ondanks alle daaruit ontsproten Babelsche spraakverwarring, niettegenstaande alle godsdienstige scheuringen en

⁶⁷ Vertaling van Johann Ludwig EWALD, *Ueber die Kantische Philosophie mit Hinsicht auf die Bedürfnisse der Menschheit. Briefe an Emma*, Berlin, 1790. Over Ewald zie Johann Anselm STEIGER, *Johann Ludwig Ewald (1748-1822). Rettung eines theologischen Zeitgenossen*, Göttingen, 1996.

⁶⁸ Zie Joris EIJNATTEN, 'Vestige of the Third Force ...', *o.c.*, p. 327.

⁶⁹ Ferdinand SASSEN, *Wijsgerig leven in Nederland ...*, *o.c.*, p. 295.

⁷⁰ M.C. VAN HALL, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften*, Amsterdam, Van Hulst en Zoon, 1850, p. 21.

⁷¹ Citaat volgens A.J.A.M. HANOU, *o.c.*, p. 60.

geestelijken broederhaat, door alles, wat zich tegen hem verzet, heendringt. Met één woord, kort en goed gezegd! — de geest van Wereldburgerschap, het beschouwen van Europa als één land, dat alle volkeren der aarde, tot één groot geheel om zich heen, zamentrekken wil”.⁷² Het ideaal van wereldburgerschap krijgt — hoewel de term ouder is — in Kants geschrift *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (1784) voor het eerst vorm en vindt zijn uiteindelijke uitwerking in het beroemde traktaat *Zum ewigen Frieden* (1795). Kinker bouwt op dit begrip voort maar komt tot heel wat radicalere resultaten dan Kant. Met uitspraken zoals dat de nieuwe godsdienst van de rede “voor ons menschen verzinnelijkt”⁷³ moet worden, komt hij in de buurt van de nieuwe mythologie die door Schelling, Hegel en Hölderlin in het *Älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus* (ca. 1797) wordt voorgestaan. Godsdienst kan überhaupt niet meer tot een specifieke, historisch gegeven godsdienst beperkt zijn, voor zover enkel de “verbeelding”, dat wil zeggen het “gevoel voor het schone en verhevene” ons “als het eenigste [...] overblijft om tot het gemoed te spreken. Alle Godsdiensten waarin deze beeldspraak gevonden wordt, zijn dus goed en de eene verdient geen voorkeur boven den anderen”.⁷⁴ Kinkers kantianisme gaat zelfs zo ver dat hij openlijke toespelingen maakt op de vergelijkbaarheid van Jesus Christus en Immanuel Kant.⁷⁵

Met betrekking tot deze verlichte opvattingen, die Kinker ook in de praktijk brengt, is hem geen opportunisme te verwijten. Zo pleit hij in een brief van 3 april 1798 aan de commissarissen van *Felix Meritis* — trouwens tegen de bepalingen van de statuten in — dat ook joden volwaardig lid van dit gezelschap moeten kunnen worden.⁷⁶ Het gezelschap legt dit verzoek naast zich neer en Kinker zegt zijn lidmaatschap op. In een andere brief klaagt hij, daarmee uiteraard doelend op het jodendom, dat nog steeds “aan sommige Godsdiensten den toegang ontzegd wordt tot het algemeene Altaar der Menschheid”.⁷⁷

Van Kinker stamt ook een voortreffelijke inleiding in de theoretische filosofie van Kant in het *Magazyn*. Die zal in het Frans worden vertaald en vormt een belangrijke bron voor de Franstalige receptie van de filosofie van Kant.⁷⁸

⁷² [Johannes KINKER], ‘Het lampje van de neologen’, *Schouwburg van In- en Uitheemsche Letter- en Huishoudkunde* (1809), p. 17-42, p. 211-230, p. 273-287 en (1810), p. 173-194. Geciteerd volgens *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, deel 1, red. A.J.A.M. HANOU en G. J. VIS, Amsterdam, Rodopi, 1992, p. 28.

⁷³ [Johannes KINKER], ‘Het lampje van de neologen’, o.c., p. 33 e.v.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Zoals vermoedelijk Johannes KINKER in het eerste nummer van het in spectatoriale geest geschreven weekblad *De Arke Noachs* (januari 1799), p. 23, schrijft. De vergelijkbaarheid van de leer van Jesus en de moraalfilosofie van Kant is reeds ontwikkeld door J.H. TIEFTRUNK in zijn boek *Einzig möglicher Zweck Jesu, aus dem Grundgesetze der Religion entwickelt*, Berlijn, 1789, 2de druk 1793.

⁷⁶ *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, deel 1, red. A.J.A.M. HANOU en G. J. VIS, Amsterdam, Rodopi, 1992, p. 73-75.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 192.

⁷⁸ ‘Proeve eener opheldering van de Critiek der zuivere Rede’, *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 1 (1799), p. 43-238. Het boek verschijnt onder de titel *Essai d'une exposition succincte de la critique de la raison-pure*, Amsterdam, Chanhuion & den Hengst, 1801.

Vaak is beweerd dat de Nederlandse Verlichting niet los kan worden gezien van een "christelijke verlichting"⁷⁹ volgens welke er geen tegenstelling tussen rede en openbaringsgeloof zou bestaan. De vraag is echter hoe men het gewicht tussen rede en openbaring verdeelt. Zoals bij Kant en de Duitse kantianen, zien we dat in Nederland, waar de wijsgerige ontwikkelingen in de Duitse landen nauwlettend worden gevolgd, het accent bij deze verlichtingsvraagstukken vooral ligt bij de vraag naar een exacte demarcatie van het geloof ten aanzien van de aanspraken van de rede. Voor de meeste kantianen is het niet zo dat de principiële claims van de christelijke religie door de rede zouden worden aangetast, omdat deze bijvoorbeeld niet in overeenstemming zijn te brengen met de rede. Veel belangrijker is het dat door de rede aan de religie een eigen domein wordt toegewezen van waaruit de redeclaims zelfs een beperking ondervinden.

De dominee der vrijzinnige remonstranten en latere hoogleraar aan het Amsterdams seminarie, Paulus van Hemert, was in de jaren negentig ongetwijfeld de belangrijkste motor achter de verbreiding van het kantianisme in Nederland. Over zijn leven en intellectuele biografie zijn we redelijk goed geïnformeerd.⁸⁰ De lacunes betreffen, zoals gezegd, vooral het tijdstip en de wijze waarop hij in aanraking komt met de filosofie van Kant. In zijn eerste geschriften vanaf 1784 zien we kwesties opdoemen die in nauw verband staan met de Duitse Verlichting. Over directe Duitse connecties is echter nauwelijks iets bekend. Het zou daarom ook best op toeval of persoonlijke genialiteit kunnen berusten dat Van Hemert in zoveel opzichten de Europese tijdgeest zo goed treft. Het behoeft geen betoog dat door deze lacunes een belangrijke schakel in de intellectuele geschiedenis van de Nederlandse Verlichting ontbreekt.

Van Hemerts carrière als predikant begint in 1781 te Wijk bij Duurstede en eindigt al drie jaar later, wanneer de Kerk hem onbevoegd verklaart. Dat was, omdat zoiets niet vaak voorkwam, op zich al een klein schandaal. Naast zijn kritische houding tegenover de stelling van de verdorvenheid der rede is hij ook daarom voor de Kerk onhoudbaar geworden, omdat hij de kerkelijke leer van de predestinatie en die van de onmiddellijke werking van de Heilige Geest verwerpt. Na enige omzwervingen wordt Van Hemert in augustus 1790 benoemd tot hoogleraar in de wijsbegeerte en schone letteren bij de anti-confessionele remonstranten in Amsterdam. Hij neemt die benoeming met groot genoegen aan en begint in september met zijn eerste colleges.

⁷⁹ Zie hiervoor vooral W.W. MIJNHARDT, 'De Nederlandse verlichting in Europees perspectief', *Theoretische Geschiedenis* 10 (1983), p. 335-347.

⁸⁰ Over Van Hemert zie H.IJ. GROENEWEGEN, *Paulus van Hemert ...*, o.c.; Paulus VAN HEMERT, *Gezag en grenzen van de menselijke rede*, ingeleid en van aantekeningen voorzien door J. PLAT en M.R. WIELEMA, Baarn, Ambo, 1987; J.P. SCHÖLER, 'Paulus van Hemert, der Rationalist. Seine Freunde und seine Feinde', *Philosophia Reformata* 24 (1959), p. 49-64; B.H.C.K. VAN DE WYCK, 'Over Paulus van Hemert', *De Gids* 54-2 (1890), p. 135-144.

In zijn eerste opzienbarende geschrift *De rede en haar gezag in den Godsdienst* (1784)⁸¹ maakt hij korte metten met de gematigd rechtzinnige orthodoxie van zijn vroegere leermeester Gysbert Bonnet die zijn dwalende leerling weer trachtte terug te brengen in de schoot van de Hervormde Kerk. Even later zien we hem anoniem opereren tegen de onzin die volgens hem wordt uitgekraamd⁸² over het kort daarvoor vertaalde boek *Institutes of Natural and Revealed Religion* van Joseph Priestley⁸³ (een boek dat een ware rel heeft uitgelokt in Nederland).⁸⁴

Van Hemert verdedigt in het debat met Bonnet de hoofdstelling dat de rede niet bedorven is, en gaat daarmee recht tegen de leer van de Hervormde Kerk in. In soms heel scherpzinnige betogen laat hij zien dat een bedorven rede ons helemaal niet in staat zou stellen adequaat over godsdienstige zaken te beslissen, laat staan de Bijbel te verstaan. Nog grotere consequenties heeft een bedorven rede voor onze morele verantwoordelijkheid, omdat zij deze noodzakelijk moet opheffen. Een bedorven rede kan immers niet onderscheiden tussen goed en kwaad, en in dat geval kan de mens onmogelijk vrij zijn.⁸⁵ Hiermee is het belangrijke woord gevallen: *vrijheid*. Wie het bovenzinnelijke, zoals Bonnet, klakkeloos als een door God gegeven waarheid accepteert, ontzegt zich alle verantwoordelijkheid en dus alle vrijheid. Het bovenzinnelijke kan voor ons alleen betekenis hebben en ons eigen worden, wanneer het door de rede ontvangen en bewerkt wordt. Bijgevolg heeft de rede gezag in de godsdienst. Hiermee is de hoofdstelling van het andere deel van Van Hemerts strijdschrift aangeduid. "De rede is de regel en proefsteen, waaraan men alles, ook de zaken des geloofs, moet toetsen, zoodat hetgeen door de rede wedersproken wordt nimmer voor waar mag aangenomen of voor de meening der Godheid en hare openbaringen mag uitgevent worden".⁸⁶

⁸¹ Paulus VAN HEMERT, *De rede en haar gezag in den Godsdienst brieuwsyze voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hooggeëerwaardigen, Hooggeleerden Heer Gisbertus Bonnet, Doctor en Professor in de H. Godgeleerdheid en Akademie-prediker te Utrecht*, in 3 delen, Utrecht, J.C. ten Bosch, 1784-1787.

⁸² Vooral door Abdias VELINGIUS, Carolus SEGGAAR en Cornelius GAVÉL in de 'Prijzverhandelingen ter wederlegginge van Het eerste deel der historie van de verbasteringen des Christendoms van Joseph Priestley, *Prijzverhandelingen van het Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst*, Den Haag, 1787. Hiertegen fulmineert Van Hemert onder het pseudoniem Paulus SAMOSATENUS, *Aanmerkingen op de prijzverhandelingen tegen Priestley, ingezonderheid op de verhandeling van den hoogg. heer C. Segaar*, Den Haag, 1787. In de monografie van Groenewegen wordt deze strijd niet gerecipieerd omdat hij dit geschrift van Van Hemert niet wist te achterhalen; het is evenwel beschikbaar in de UB van Amsterdam.

⁸³ Joseph PRIESTLEY, *Historie der verbasteringen van het christendom*, 2 delen, Dordrecht, Frederik Wanner, 1784.

⁸⁴ Zie onder meer J.P. HEERING, 'Ten strijde tegen het verlichte Christendom', in: *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)*, red. Haagsch Genootschap, Den Haag, 1985, p. 5-17.

⁸⁵ P. VAN HEMERT, *De rede en haar gezag in den Godsdienst ...*, o.c., p. 20-28.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 99.

Zijn Amsterdamse inauguratie op 24 november 1790 is een knuppel in het hoenderhok.⁸⁷ Hij betoogt er dat de wijsheid der Evangelien in eerste instantie zo is verkondigd dat zij voor het volksgeloof begrijpelijk is en dat dit door de Apostelen en Jezus ook met opzet zo is gedaan. Met dit soort thesen polariseert hij de tegenstellingen. Het *Teylers Godsgeleerd Genootschap* schrijft voor 1791 meteen een prijsvraag uit die misschien aan Van Hemert de gelegenheid moest bieden om zijn inauguratie nader te staven. De vraag luidde: "Heeft Kristus, in zijne prediking, hebben de Evangelisten, zich somtijds naar de heerschende volksbegrippen geschikt? zoo ja, in welke gevallen, en hoe verre? en hoe zeer kan dit denkbeeld, wel begrepen, dienen ter verklaringe van de schriften des Nieuwen Verbonds".⁸⁸ De gouden erepenning zal inderdaad naar Van Hemert gaan.

Al enkele jaren eerder heeft Van Hemert van hetzelfde Genootschap de gouden erepenning ontvangen voor zijn uitvoerige verhandeling 'Het regt op en de verplichting tot een eigen oordeel in den godsdienst'.⁸⁹ Volgens Van Hemert is een goed christen iemand die Jezus Christus als zijn enige heer en meester erkent, en dus is iedere macht, ofwel kerkelijk ofwel wereldlijk, die hieraan afbreuk doet "tegen de regten zijner Kerke".⁹⁰ "Dit is echter niet zoo ter verstaan", aldus vervolgt hij, "alsof de *Protestanten* de Rede, of het gezond verstand, wilden uitsluiten, en alleenlyk naar de letter van de H. Schriftuur, en van het gene Jezus, en deszelfs *Apostelen*, geleerd hebben, volgen." De mens heeft als christen de plicht om gebruik te maken van zijn eigen vrije verstand om alles "wat men als een leerstuk des geloofs opgeeft, daar aan te toetzen [...] maar ook moet verwerpen het gene met dien regel niet overeenkomt".⁹¹ Om de "ware Kerk" te kennen, moet de protestant "haare leerstellingen [...] onderzoeken, en dezelve aan den toessteen der rede, en de Kristelyke Openbaring, [...] beproeven, waaruit van zelve volgt, dat yder *Kristen* regt heeft, om alles, wat den Godsdienst raakt, naartesporen en openlyk te belyden, ja, verpligt is niet alleen tot een vrymoedig onderzoek, maar ook om, zo zyne bekwaamheid het gehengt, en zo, naar zyne ernstige meening, het gewigt der zaken het vordert, zyne nasporingen, tot heil van het menschdom, aan anderen medetedeelen".⁹² Het onderzoek naar het ware christendom moet dus — geheel in de lijn van de grote maximes van de

⁸⁷ Paulus VAN HEMERT, *Oratio de prudenti Christi, Apostolorum, atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta, ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodantium*, Amsterdam, M. Schalekamp, 1791. In Nederlandse vertaling: *Redenvoering van Paulus van Hemert over de voorzichtigheid, waarmede Kristus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen en geschriften, zoo veel mooglijk, naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben*, Amsterdam, M. Schalekamp, 1791.

⁸⁸ Het prijschrift is in 1792 in deel 12 van *Teylers Godsgeleerd Genootschap* gepubliceerd.

⁸⁹ Paulus VAN HEMERT, 'Het regt op en de verplichting tot eigen oordeel in den godsdienst', *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teyler's godgeleerd genootschap* 11 (1791), p. 3-178.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 26.

⁹¹ *Ibidem*, p. 32 e.v.

⁹² *Ibidem*, p. 38.

Verlichting — worden meegedeeld, zowel aan de geleerden als aan de leken. Om deze reden verwondert het niet dat Van Hemert in de regel gebruik maakt van de Nederlandse taal, wat voor een dergelijke thematiek in die tijd zeker nog niet erg gebruikelijk was. Voor de mededelingsplicht geeft Van Hemert geen redenen. Maar met het oog op soortgelijke uitlatingen bij Duitse kantianen kan men vermoeden dat hij het noodzakelijk acht de bevindingen van het onderzoek mee te delen omdat de rede zich aldus kan hoeden voor mogelijke fouten; aan de andere kant heeft ook iedereen het recht door het redeonderzoek op het juiste pad gebracht te worden.

Op 30 maart 1796 neemt Van Hemert zijn ontslag als hoogleraar. De redenen voor deze stap zijn niet helemaal duidelijk, maar hangen vermoedelijk samen met de slechte gezondheidstoestand van zijn tweede vrouw. Hij vertrekt uit Amsterdam en woont enkele jaren op zijn landgoed Reckenburg nabij Emmerik, vlak over de grens bij Arnhem. Hier voltooit hij zijn eerste grote bijdrage voor de verbreiding van de kantiaanse filosofie in Nederland, namelijk een licht bewerkte en met inleidingen voorziene vertaling van *Versuch über die ursprünglichen Grundlagen des menschlichen Denkens und die davon abhängigen Schranken unserer Erkenntniß* van Friedrich Gottlob Born. Dit werk publiceert Van Hemert in vier delen onder de titel *Beginzels der kantiaansche wysgeerte, naar het hoogduitsch vryelyk gevolgd, en met aantekeningen, en eene voorreden uitgegeven*.⁹³ De voorrede van dit boek is gedateerd 21 januari 1796, wat betekent dat hij de vertaling nog in Amsterdam zal zijn begonnen. Aan dit vertaalproject gaat de wens van enkele van zijn vrienden vooraf dat Van Hemert meer verheldering zou brengen bij de twee artikelen in de *Nieuwe Bydragen* (cf. supra) die hij geschreven had met het doel de filosofie van Kant in Nederland “nader bekend te maaken”.⁹⁴

De kantiaanse filosofie breekt in Nederland definitief door met het verschijnen van het *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte*, waarvan de eerste katernen in het najaar van 1798 in Amsterdam verschijnen (onder de “voorrede” van de eerste jaargang staat: “wijnmaand 1798”, op de titelpagina is 1799 vermeld)⁹⁵. Het feit dat een geheel aan de kritische filosofie gewijd tijdschrift in Nederland kon verschijnen wijst er in ieder geval op dat daar een belezen publiek was met voldoende belangstelling voor Kants filosofie om zo'n publicatie commercieel mogelijk te maken. Opmerkelijk is in

⁹³ Friedrich Gottlob BORN, *Versuch über die ursprünglichen Grundlagen des menschlichen Denkens und die davon abhängigen Schranken unserer Erkenntniß*, Leipzig, Barth, 1791, resp. Paulus VAN HEMERT, *Beginzels der kantiaansche wysgeerte, naar het hoogduitsch vryelyk gevolgd, en met aantekeningen, en eene voorreden uitgegeven*, in 4 delen, Amsterdam, Döll, 1796-1798. In zijn opstel ‘Beschouwing der lotgevallen der critische Wijsgeerte ...’, *o.c.*, p. 129 noot, merkt Van Hemert overigens op dat de titel van zijn vertaling eerder “der critische Wijsgeerte” dan “der kantiaanse Wijsgeerte” had moeten luiden.

⁹⁴ Paul VAN HEMERT, ‘Kort verslag ...’, *o.c.*, p. 26.

⁹⁵ Ook schrijft Johannes Glover, een vriend van Van Hemert, 16 februari 1802 in een brief aan Kant dat het eerste nummer van het *Magazyn* in de herfst van 1798 is verschenen, AA 12.337-340, zie 339. Dit tijdschrift verschijnt in Amsterdam bij de remonstrantse drukker Schalekamp.

dat verband de doelstelling van het *Magazyn*. Het gaat er namelijk niet om deze nieuwe filosofie bekend te maken — die bekendheid is er blijkbaar al —, maar “door ene redelijke overtuiging [...] licht, en wetenschap, maar, vooral, ook ware deugd, en zedelijkheid [...] onder het bataafsche volk” te verspreiden.⁹⁶ Kortom, het gaat om volksverlichting. De uitgever merkt tevens op dat er ook in de kringen van universiteitsstudenten belangstelling voor de nieuwe filosofie is: “verscheiden onder onze jonge Luiden, welker zielen, door *dogmatische* vooroordelen, nog niet ganschlijk bedwelmd, en voor de stralen van het nieuwe licht ontoegankelijk gemaakt zijn, leggen zig op het bestuderen der *critische* Wijsbegeerte, met een gewenscht gevolg, ernstiglijk, toe. Vermaarde Hoogleerärs zetten hunne Studenten tot onderzoek van dezelve aan”.⁹⁷ Als zulke leraren noemt hij de Amsterdamse jurist Hendrik Constantijn Cras, de toen nog in Amsterdam lerende Johann Friedrich Hennert (1733–1813), de Utrechtse hoogleraar theologie Jouke Heringa (1765–1840), Bernard Nieuhoff (1747–1831) in Harderwijk en Antoine Chaudoir (1749–1824) in Franeker. De bijdragen — vele stammen van de uitgever zelf — en de hierin gevoerde discussies zijn, zeker wat de eerste delen betreft, van hoog niveau. In enkele bijdragen behandelt Van Hemert zeer uitvoerig de receptie van het kantianisme in Duitsland en andere Europese landen.⁹⁸ Naast boeken van, over, tegen en voor Kant weet hij ook vele belangrijke tijdschriften en artikelen te noemen die hij soms inhoudelijk becommentarieert. In het *Magazyn* verschijnen bovendien vertalingen van enkele belangrijke kleine geschriften van Kant, zoals ‘Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?’ en ‘Was heißt: Sich im Denken orientieren?’. Vooral dit laatste geschrift, waarmee Kant een eigen standpunt inneemt in het pantheïsmedebat tussen Friedrich Heinrich Jacobi en Moses Mendelssohn, is voor de positie van de Nederlandse kantianen interessant. Hier toont Kant aan dat de rede over middelen beschikt die het geloof noodzakelijk veronderstelt. Kant kritiseert hiermee natuurlijk enerzijds Jacobi’s principe van het “geloof”, maar tegelijk laat hij zien dat dit principe uiteindelijk hetzelfde is als Mendelssohns “Gemeinsinn”, “gesunde Vernunft” of “schlichter Menschenverstand” (dat als een soort leidraad moet dienen bij het speculatieve gebruik van de rede). Daarnaast drukt het *Magazyn* ook zelfstandige bijdragen die uitdrukkelijk handelen over volksverlichting en zedenleer. Het meest opvallend is misschien wel het opstel (tegelijk in november 1799 als rede uitgesproken in *Felix Meritis*) ‘De Critische Wijsgeerte eene bron van eeuwigen vrede’.⁹⁹

⁹⁶ Zie “Voorberigt” in deel 1 (1799), p. II.

⁹⁷ Paulus VAN HEMERT, ‘Over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte’, *o.c.*, p. 2.

⁹⁸ In hoeverre hij hiervoor teruggrijpt op het belangrijke, maar tegenwoordig nagenoeg niet meer bekende werk van Karl Gottlob HAUSIUS, *Materialien zur Geschichte der critischen Philosophie. In drey Sammlungen*, Leipzig, 1793, is nog niet onderzocht.

⁹⁹ Zie *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* 3 (1800), p. 39-71.

Dat het *Magazyn* al na zes delen ter ziele gaat, kan met de algemene acceptatie van Kants filosofie te maken hebben. Niet alleen in Nederland, maar ook internationaal gezien neemt de discussie rond de filosofie van Kant in de eerste jaren van de negentiende eeuw sterk af. Wat meer bepaald de Nederlandse discussie betreft, zal waarschijnlijk de grootte van het taalgebied toen zoals nu een belemmering geweest zijn om een dergelijk specifiek tijdschrift blijvend met kopij van hoog gehalte te voorzien. Vanaf 1804 zal Van Hemert de kantiaanse wijsbegeerte alleen nog op populaire wijze in het eveneens door hem opgerichte tijdschrift *Lectuur bij het Ontbijt en de Thetafel* (1804–1808) aan de man brengen.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Dit tijdschrift verschijnt in 11 delen in Amsterdam bij Schalekamp. Over de achtergrond zie Simon VUYK, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820)*, Amsterdam 2000, p. 209-228.